

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКИ НАУЧЕН ЦЕНТЪР

МОНЯ КАМУЛЯ РИБАРОВ

Лексиката в ръкопис № 3/14 от Библиотеката на Рилския манастир
като източник за историята на текста на поведта „Варлаам и Йоасаф“

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователната и научната степен “доктор“ в професионално
направление 2.1. Филология, докторска програма Български език (Кирилометодиевистика)

СОФИЯ 2024

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКИ НАУЧЕН ЦЕНТЪР

МОНЯ КАМУЛЯ РИБАРОВ

Лексиката в ръкопис № 3/14 от Библиотеката на Рилския манастир
като източник за историята на текста на повестта „Варлаам и Йоасаф“

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователната и научната степен “доктор“ в професионално
направление 2.1. Филология, докторска програма Български език (Кирилometодиевистика)

Научен консултант:

доц. д-р Татяна Мострова

Рецензенти:

доц. д-р Ценка Георгиева Такова, 2.1. Филология (СУ „Св. Климент Охридски“)

доц. д-р Анета Гергова Димитрова, 2.1. Филология (СУ „Св. Климент Охридски“)

Автори на становища:

проф. д-р Лора Емилова Тасева, 2.1. Филология (ИБЦТ-БАН)

проф. д-р Мария Атанасова Йовчева, 2.1. Филология, 2.4. Религия и теология. (СУ „Св. Климент
Охридски“)

доц. д-р Ива Кънчева Трифонова, 2.1. Филология (КМНЦ-БАН)

СОФИЯ 2024

Дисертационният труд е обсъден пред съвета на КМНЦ-БАН в разширен състав с външни хабилитирани специалисти в научната област на темата на 4 юни 2024 г. и предложен за защита с решение на Научния съвет на Института за исторически изследвания, протокол № 1, т.5/ 12.06.2024 г.

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод	4
1. Представяне на повестта “Варлаам и Йоасаф”.....	4
2. История на проучванията на източната и западната традиция.....	5
3. Състояние на изследванията на славянската традиция.....	9
4. Ръкопис № 3/14 от библиотеката на Националния музей “Рилския манастир”.....	11
5. Обект, цел, задачи и метод на изследването.....	13
СЛОВООБРАЗУВАНЕ НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА	16
Глава I. Съществителни имена за лица и други названия	16
<i>А. Имена от мъжки род</i>	16
1. Съществителни със суфикс -ъникъ, -еникъ.....	16
2. Съществителни със суфикс -ъць.....	27
3. Съществителни със суфикс -тѣль.....	36
4. Съществителни със суфикс -ъца/ -ица.....	46
5. Съществителни със суфикс -арь.....	48
6. Съществителни със суфикс -инъ / -анинъ (- ѣнинъ).....	49
7. Съществителни със суфикс -иць.....	54
8. Съществителни с непродуктивни суфикси.....	55
<i>Б. Имена от женски род</i>	65
1. Съществителни със суфикс -ица / -ъница.....	65
2. Съществителни със суфикс -ыни.....	70
Глава II. Съществителни имена с абстрактно и конкретно значение	74
<i>А. Имена от среден род</i>	74
1. Съществителни със суфикс -ниѣ.....	74
2. Съществителни със суфикс -тиѣ.....	156
3. Съществителни със суфикс -иѣ.....	160
4. Съществителни със суфикси -ъство, -ъствие.....	179
5. Съществителни със суфикс -ище.....	197
6. Съществителни със суфикс -ло (< *-dlo).....	202
<i>Б. Имена от женски род</i>	205
1. Съществителни със суфикс -остъ.....	205

2. Съществителни със суфикс –ота / –ета.....	213
3. Съществителни със суфикс –ина / –отина.....	218
4. Съществителни със суфикси –нь, –снь, –знь.....	222
5. Съществителни със суфикс –ьба, –оба.....	226
6. Съществителни със суфикс –тва.....	229
7. Конверсиални образувания за женски род.....	234
<i>В. Имена от мъжки род.....</i>	<i>244</i>
1. Съществителни със суфикс –ък.....	244
2. Конверсиални образувания за мъжки род.....	246
Глава III. Конкуренция на суфиксите при словообразователните синоними.....	255
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	263
БИБЛИОГРАФИЯ.....	270
ИЗПОЛЗВАНИ РЕЧНИЦИ И ИНДЕКСИ.....	270
ПРИЛОЖЕНИЯ	
1. Репертоар на графемите в рък. № 3/14 РМ.....	2
2. Наборен текст на повестта “Варлам и Йоасаф” по рък. № 3/14, РМ (268 л. = 536 с.).....	11
3. Словоуказател на съществителните имена по рък. № 3/14 РМ.....	64
4. Обратен речник (Index a tergo).....	194
5. Азбучен списък на словообразователните синоними.....	209
6. Таблица на изследваните словообразователни единици по наставки.....	212
7. Списък на лексемите, които не се срещат в използваните лексикографските справочници (вероятни нараха legomena).....	245
8. Списък на лексемите, които не се срещат в старобългарския канон.....	249
9. Думи от прабългарски произход.....	263
10. Азбучен списък на непреведени гръцки думи в рък. № 3/14 (РМ).....	270
11. Азбучен списък на антропоними, етноними и топоними (съществителни имена) в рък. № 3/14 (РМ).....	272

Дисертационният труд представя цялостна словообразователна система и лексикална характеристика на съществителните имена в Повестта „Варлаам и Йоасаф“ по ръкопис № 3/14 от 60-те години на XIV в. от Рилския манастир, който досега не е бил изследван в езиково отношение. Трудът се състои от увод, три глави, заключение, библиография и 11 приложения.

У в о д

В увода се подчертава голямото значение на тази повест поради съдържанието ѝ, в което фабулата се преплита с алегорични разкази, приключения, сънища, митология и реалност. Повествованието съдържа множество въпроси и отговори върху същността на християнските добродетели, под формата на библейски цитати, притчи или мъдри съвети. Причината за неговия успех е не само съдържанието, но и големият брой преводи в традициите на Изтока и Запада.

Самият увод е разделен на 5 части:

1. Представяне на повестта “Варлаам и Йоасаф”: тук се изтъква важноста на това произведение, като се подчертава, че става дума за една от най-популярните композиции на Средновековието. След повече от 100 години от първите изследвания върху нея, все още не се е стигнало до сигурна констатация за времето, мястото на създаване и автора на първоначалния текст. Съществени са и дискусиите за жанра на този творба. Широкото ѝ разпространение, множеството преводи и версии, вместо да обогатят и затвърдят основните теории, са отворили още по-голямо пространство за дискусии.

2. История на проучванията на източната и западната традиция: Мнозина изследователи са се опитвали да дадат отговори на въпросите, зададени от този текст. Едно единствено нещо обединява всички учени: славянският превод на повестта е направен от гръцки. Според И. Лебедева тя е съхранена в около 150 гръцки преписа. За разлика от латинския превод, който има голяма издателска и преводаческа традиция, гръцкият текст е публикуван за първи път от Ж. Фр. Боасонад.

Първоначално самата фигура на Йоасаф е била обект на изследвания, които се опитват да установят дали той е реално съществуващ персонаж, както се е смятало до края на шестнадесети век, или не. След това вниманието на учените се премества в друга посока, с цел да се разбере как тази будистка легенда е успяла да проникне в християнската литература и откога датира нейния гръцкия превод. В тази част са представени историята и съдържанието на най-важните изследвания до днес.

3. Състояние на изследванията на славянската традиция: специално внимание се отделя на историята на проучванията на славянската традиция с нейните различни преводи и редакции, тъй като тя е тясно свързана с историята на гръцкия превод. Както специалистите по грузински, така и славистите се

опитват да открият най-ранния ръкопис на повестта и по този начин да определят кога тя е била преведена на славянски.

Започва се с първия славист - изследовател на Повестта, А. Н. Пипин през 1857 г. и се завършва с по-актуалния анализ на Лебедева, чиято заслуга е опитът за категоризиране и систематизиране на многобройните ръкописи и фрагменти на Повестта (общо 224 на брой).

4. Ръкопис № 3/14 от библиотеката на Националния музей “Рилския манастир”: Тук се проследява историята на проучванията на този ръкопис, който не е бил обект на цялостно изследване. Първоначалното описание се дължи на Е. Спространов, който го датира на XVI в., с него се занимава Й. Иванов, който през 1935 г. публикува само две притчи от ръкописа (за еднорога и за тримата приятели), които са придружени и от гръцки текст.

Едва в 80-те години в Сводния каталог на български ръкописи от XI до XVIII век, запазени в България, е отбелязан неговият несъмнен търновски произход.

В края на тази глава е отделено място на причините, поради които този ръкопис е избран като обект на изследване на дисертационния труд: 1. Този среднобългарски препис на повестта обхваща пълното ѝ съдържание; 2. Той все още не е основно проучен.

Досега е проучено само съдържанието (предимно притчите), структурата на текста на част от славянските ръкописи (техните липсващи или добавени части и състава на самите заглавия на преписите), техния произход, тяхната връзка с преводите на други езици, направени са частични текстологически и лексикални сравнения, но е пренебрегват задълбоченият лингвистичен анализ.

Проучването на един ръкопис в езиково отношение макар и само на лексикално равнище е важен етап от изследването на историята на текста и определено обогатява представата ни за лексикалния му състав и словообразователните модели в сравнение с други изследвани паметници от XIV в.

5. Обект, цел, задачи и метод на изследването: *Обект на изследване* са ексцерпираниите над 1500 съществителни имена от ръкопис Рил 3/14. Те са анализирани по словообразователни модели и характерните лексикални групи, които представят. Словообразуването като тип лексикална морфология дава възможност да се потърсят такива закономерности, които напомнят морфологичните – каквито са наставките, представките и други елементи за произвеждането на нови названия.

Изследването си поставя за цел да представи пълна картина на словообразователните модели при съществителните имена чрез класификацията на материала по суфикси. До тази класификация се достига чрез анализа на отделните словообразователни единици като същевременно се представя и лексикално значение на по-характерните названия. На анализ се подлагат прозрачните в структурно отношение

производни думи и по изключение малка част от образуванията, застъпени още в праславянски и старобългарски, които имат висока честота на употреба и в преписите от XIV в.

Изследването е подчинено на следните задачи:

1. Да бъде представен пълен списък - Словоуказател на съществителните имена по рък. Рил 3/14 от 60-те години на XIV в. и тяхното разпространение в избраните лексикографски справочници. (Ексерпцията на материала е направена по разчетения и подготвен за печат от авторката среднобългарски препис от РМ);
2. Да бъде направен словообразователен анализ на мотивираните производни съществителни имена, въз основа на тяхната класификация по суфикси, като се отчита и полисемантичният характер на част от словообразователния инвентар;
3. При анализа на всяка от изследваните словообразователни и лексикални единици да бъдат отразени паралелните словообразователни модели, застъпени в старобългарския канон (С С Р SJS)¹, произведения на Климент Охридски (Клим), оригинални и преводни съчинения на книжовници от преславското книжовно средище (Бог, Ш, Сим, ПрК), както и в по-късни паметници (по речниците на Мк и Ср), които включват и произведения от XIV и XV в., дело на търновските книжовници.
4. Да бъдат представени специфични групи от лексикалния състав на поведста като хапакси (отсъстващи в използваните лексикографски справочници), лексеми, характерни за среднобългарския превод на поведста, които отсъстват в старобългарските паметници, думи от прабългарски произход, гърцизми, характерни антропоними, етноними и топоними. За по-голяма яснота те ще бъдат представени **в таблици.**

Основен метод на изследване е синхронният анализ, съчетан със сравнения в диахронен план.

Взети са под внимание и трудовете на Р.М. Цейтлин, които са основополагащи при изследването на лексико-семантичните групи, единичните и групови композита в класическите старобългарски паметници.

Ексерпцираният материал под общото заглавие СЛОВООБРАЗУВАНЕ НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА, е разделен на 3 глави:

Глава I. Съществителни имена за лица и други названия, разделена на *A. Имена от мъжки род*
B. Имена от женски род

Глава II. Съществителни имена с абстрактно и конкретно значение, разделена на *A. Имена от среден род* *B. Имена от женски род* *B. Имена от мъжки род*

¹ Виж списъка на използваните речници и индекси след Научните приноси.

Във всяка от двете глави, при подзаглавията, съществителните са организирани според наставките, които ги характеризират, като има и специален подраздел за съществителните с непродуктивни суфикси, конверсиални образувания за женски род и конверсиални образувания за мъжки род.

Също така, сложните думи, поради тяхната специфика, се анализират отделно в рамките на суфикса, към който принадлежат. При представяне на словообразователните единици в реконструирана форма, освен контекста, се дават и сведения за броя на техните словоупотреби, а също и използваните лексикографските източници, в които са регистрирани. Към речниците, които представят старобългарския канон (СР СС, отчасти SJS) тук са добавени речника на словата на Климент Охридски (Клим), индексите на Богословието и Шестоднева на Йоан Екзарх (Б, Ш), речник-индекс на презвитер Козма (ПрК), речника на Симеоновия сборник по Светославовия препис от 1073 г. (Сим), както и по-късни паметници по речниците на Срезневски и Миклошич.

Глава III. Конкуренция на суфиксите при словообразователните синоними

Тази конкуренция е част от общите тенденции в развитието на българския книжовен език от XIV в. на словообразователна основа и е разкрита в други изследвания върху паметници от XIV в..

Глава I. Съществителни имена за лица и други названия

Производните думи са класифицирани по суфикси и поради полисемантичния характер на някои от тях, тук са включени и отделни названия за конкретни предмети и явления.

А. Имена от мъжки род

1. Съществителни със суфикс -ьникъ, -єникъ

От анализираните словообразователни модели суфикс -ьникъ (-єникъ) е най-продуктивният формант за образуване на съществителните имена от мъжки род, и по-специално на Имената за лица. По произход това е сложен суфикс, образуван от -*ікъ и съединителна наставка за прилагателни -ьн- или наставката за страдателно причастие -єн-. В РМ 3/14 се откриват 73 лексеми с наставка -ьникъ, от които 69 са названия за лица. Съпоставката показва, че имената за лица с наставка -тель в същия препис на поестта са 39 на брой, а тези с наставка -ьць са 50.

На семантично ниво, ако приемем класификацията, предложена от Р.М. Цейтлин, изследваният материал може да се разпредели в пет семантични подгрупи²: I. Названия за лица според тяхната постоянна дейност, професия, обичайно занимание II. Названия за лица, според тяхното влияние,

² Дериватите са представени в реконструирана основна форма според приетите правила в СС и отчасти в SJS. Използван е и Обратният речник към СС на Zd. Ribarova.

въздействие върху някого III. Названия за лица, които изпитват върху себе си нечие въздействие или влияние - тези названия са образувани от минали страдателни причастия и за тях е характерно пасивното отношение към действието. IV. Названия за лица, носители на определени качества, свойства. V. Названия за лица според тяхното отношение към обществото, според тяхното социално положение.

От гледище на словообразователната си характеристика имената за лица със суфикс -ьнкъ (-еннкъ) се отнасят към различни словообразователни категории. При словообразователната категория *Nomina agentis* суфикс -ьнкъ придава към семантиката на производната дума значението “лице, което извършва някакво действие, изразено в мотивиращата глаголна основа”. Имената за лица с мотивираща основа от прилагателни или причастия с този формант се отнасят към категорията “носител на качество, свойство” *Nomina attributiva* – За имената, мотивирани от съществителни имена, е характерно, че мотивиращата основа обикновено отразява предмета на тяхната дейност.

В РМ 3/14 има и 4 названия с наставка -ьнкъ, които не означават лица. Поради полисемантичния му характер с този суфикс се образуват и деривати с абстрактна и конкретна семантика, които принадлежат към други словообразователни категории.

В Рилския препис на повестта “Варлаам и Йоасаф” простите (еднокоренните) съществителни имена за лица с наставка -ьнкъ имат следните мотивиращи основи:

1. Съществителни 2. Прилагателни 3. Глаголи 4. Имената, мотивирани от страдателни причастия, с формант -еннкъ

Интерес представляват и 10-те композита с наставка -ьнкъ.

Образувани са чрез композиция, като вторият член на сложното название е готов дериват с наставка -ьнкъ (срв. *пръвопръстьолььнкъ*) или чрез композиция и суфиксация. В по-голямата си част те са формирани от I компонент съществително + глаголна основа + наставка -ьнкъ

В края на този раздел следват една таблица и анализ, в който са представени в съпоставителен план всички образувания със суфикс -ьнкъ, които имат паралел в класическите старобългарски паметници (по-нататък КСП) и такива, които не са регистрирани в старобългарския канон, но се употребяват в среднобългарския препис на повестта “Варлаам и Йоасаф”.

2. Съществителни със суфикс -ьць

Тази наставка е полифункционална и участва в образуването на названия от различен тип: лица, животни, предмети. Характеризира се и като наставка, която създава голям брой сложни думи.

В Рил 3/14 има 50 деривата, образувани с форманта -ъць, 22 от които са композита (44% от общия брой). При повечето от тях вторите компоненти са образувани от глаголна основа. 15 лексеми са хапакси за Рил 3/14. 13 сложни думи (59%) имат съществително име като първи компонент.

Прилагателни, местоимения и числителни са използвани като първи член в 7 композита (31,8%).

В повечето случаи вторият член на композитума е самостоятелна лексикална единица със суфикс -ъць, но има и деривати, които формират втория си член от глаголна основа чрез суфиксация.

28 лексеми с наставка -ъць са енокоренни формации (56%). 10 от тях са мотивирани от глаголи, 2 от минали действителни слове причастия, 7 от прилагателни имена с разширена наставка -енъць, -ѣнъць и наставка -ъць, 8 от основи на съществителни. Изключение прави дериватът Ѹсновитъць, който може да се изведе директно от прилагателно със сложна наставка -овитъ – Ѹсновитъ.

Налице са 2 образувания - агньць, тельць, които означават названия на млади същества, мотивирани от съществителни от стари *ent –основи; като суфиксът -ъць тук носи отенък на умалително значение, свързано с категорията *Nomina deminutiva*.

С оглед на класификация по семантични подгрупи, суфиксът -ъць характеризира названията за лица предимно от словообразователните категории *Nomina agentis* (мотивирани от глаголни основи) и *Nomina attributiva* (мотивирани от прилагателни и причастия). Можем да ги разделиме на:

1. Названия за лица според тяхното постоянно занимание или професия
2. Названия за лица, характеризирани според някакво типично за тях действие или постъпка.
3. Названия за лица според някакво характерно за тях качество

3. Съществителни със суфикс –тель

Суфикс –тель представя най-продуктивният суфикс за производство на съществителни имена от категорията *Nomina agentis*. Това е основното и единственото му словообразователно значение. Суфиксът се присъединява изключително към вербални основи и, според наставката на мотивиращата глаголна основа, се разширява в –итель и – атель, или остава – тель когато се присъединява към безсуфиксални глаголи.

В Рил 3/14 от 39 названия за лица с тази наставка словообразователната картина е следната:

1. 5 съществителни (13%) са образувани от глаголни корени: в 2 случая суфиксът -тель се свързва директно към корена на безсуфиксни непрефигирани глаголи, в 2 примера – директно към корена на префигирани глаголи, и в 1 – директно към корена във втория компонент на композитум.

2. 10 съществителни (26%) имат разширен суфикс – атель (– ъатель) (образуват се от глаголни основи на –а, –а). От тях 4 са образувани от основи на непрефигирани глаголи, а 6 – от глаголи с представки. В тази група няма сложни думи.

3. 24 производни (61%) имат разширен суфикс – итель (образуват се от глаголи с основи на –и). От тях 15 са образувани от непрефигирани глаголи, 6 – са образувани от глаголи с представки: 3 – представят втори компонент на композита:

Материалът, представен в Рил 3/14 от XIV в. показва, че в текста на поевста Варлаам и Йоасаф най-малко се използват думи със суфикс –тель, присъединен към корена на глагола, докато словообразователните подтипове на –атель (–ъатель), и още повече на – итель (който представя 61% от общия брой производни) показват по-висока продуктивност.

Изключителен интерес представлява високият брой лексеми само с една употреба в текста, които условно определяме като *hapax legomena* за Рил 3/14, (общо 20, или 51%) при думите с наставка -тель

В изследвания материал са отбелязани само 4 сложни думи но те са 10% от общия брой за този словообразователен тип. Всички те са наследени от старобългарски и както показват лексикографските данни, освен в Рил 3/14 са включени и в други преводни и оригинални произведения от XIV в.

Семантиката на мотивиращите основи, която дава основното значение на названията за лица, съдържа някои обобщаващи признаци като постоянен или временен характер на реализираното действие, склонност към определен вид дейност. Можем да разделим в две групи лексемите със суфикс -тель според тяхната семантика:

1. Названия, които характеризират лицето според неговото постоянно занятие,
2. Названия, които характеризират лицето според някаква типична постъпка, действие

4. Съществителни със суфикс –ъца/ –ица

С наставката –ъца, –ица се образуват имена за лица от м.р., които означават лица според техните постъпки, действия, рядко професия и носят пейоративен нюанс в значението си.

В рилския препис от общо 6 деривата със суфикс –ица 4 са сложни думи от мъжки род. В три случая вторият компонент е един и същ и носи значението на действието, изразено в мотивиращата глаголна основа. Първият член се свързва с втория чрез съединителна гласна **о** или **е**.

5. Съществителни със суфикс –арь

Суфиксът –арь е доста специфичен, тъй като е от латински произход и навлиза в славянските езици чрез посредничеството на германските. В Рил 3/14 с този суфикс се откриват само 4 думи, една от които е латинизъм.

Според семантиката им, имената, образувани от славянски основи, означават названия за лица според тяхната професия, постоянно занимание. Те са мотивирани от съществителни, означаващи обекта на действието.

Имената с наставка -арь от Рил 3/14, които са предимно хапакси, нямат конкурентни образувания със суфикс -ьникъ със същото значение.

6. Съществителни със суфикс -инъ / -анинъ (- ѣнинъ)

В Рил 3/14 имаме 7 деривата с наставка - инъ и 7 с наставка - анинъ (-ѣанинъ, - ѣнинъ). И към двете наставки принадлежат названия за лица, които се отнасят както към народностни названия (етноними), така и към различни обществени класи, религиозни общества. Необходимо е да отбележим, че всички етноними с изключение на моуриъ са употребени в текста само в мн. число, а формите за ед. ч. , които съдържат наставката -инъ / -анинъ (- ѣнинъ) са реконструирани, както това е направено и в основните лексикографски справочници..

Съотношението между образуванията с двата суфикса в Рил 3/14 е равностойно (7:7). Не се отбелязва предпочитание към един от двата модела.

7. Съществителни със суфикс -иць

Наставката -иць няма широко разпространение, а имената образувани с нея, отбелязват само млади същества (хора и животни) от мъжки род.

В Рил 3/14 се откриват само 3 имена с тази наставка, но присъстват и съществителните, които съдържат мотивиращите им основи и означават “по-възрастните” хора и животни.

Отбелязваме ниската честота на думите с наставката -иць, но междуременно и ниската честота на мотивиращите ги думи, присъстващи в Рил 3/14: това се дължи на факта, че двете думи означаващи животни, намираме само в рамките на библейски цитати.

8. Съществителни с непродуктивни суфикси

Тук се отнасят отделни имена за лица, образувани със стари, непродуктивни още за старобългарския период суфикси.

При суфиксите от праславянски произход крайната съгласна от корена на мотивиращата основа -j- (*-jъ, *-jјі, *-ja) се подлага на фонетични промени: -ь, -ни, -уни, -ауь, -таи , - атаи, -а, -я, - оша, - ина, - ыка, -оуъ, -ырь, -хъ.

Имаме 13 непродуктивни суфикса и 27 производни думи от мъжки род, Честотата, с която се срещат в текста, броят на словоупотребите на тези деривати, е доста ниска.

Суфиксите -ъ, -ни, -ыка, -ѹни -тан, -оѹнъ -хъ характеризират имена за производители на действие (Nomina agentis), а -ина се отнася към Nomina attributiva. При суфикс -ырѹ има само пастырѹ, който се отнася към имената за лица.

Тази наставка е полисемантична със способността си да адаптира непреведени, заети гръцки думи към словообразователната система на българския език. Приложена е към название, което може да се определя като средство за действие и към локално образувание монастырѹ, което е много стара заемка. Суфикс -ѹни, който е типичен за преславските преводи и има прабългарски произход, е представен само с деривата крѹзмѹни (“този, който управлява, води кораба”), с 2 словоупотреби в целия рилски препис. Това илюстрира отмирането на тази наставка в среднобългарските текстове, чийто представител е и повестта “Варлаам и Йоасаф” в Рил 3/14.

Б. Имена от женски род

1. Съществителни със суфикс -ица /-ъница

В Рил 3/14 има 28 думи, образувани с помощта на суфикс -ица и неговия разширен вариант -ъница. В семантично отношение тези съществителни могат да се разпределят в няколко групи (срв. Давидов 1991:184):

1. Имена за лица от женски пол, носители на определени качества или свойства (Nomina attributiva). Тук влизат и имената, които имат паралелни образувания от мъжки род със суфикс -икъ (-ъникъ)

2. Съществителни, означаващи конкретни понятия:

а) Названия на различни имена за места (Nomina loci)

б) Названия на средства за действия (Nomina instrumenti)

в) С различно предметно значение.

г) Названия на части на тялото

3. Съществителни с умалително значение (Nomina Deminutiva)

2. Съществителни със суфикс -ъни

Този суфикс не е много продуктивен както за старобългарския канон, така и за Рил 3/14. Произведени с него са само 7 думи, всички от женски род. От деветте деривата с тази наставка, които се откриват в старобългарските паметници – 5 са представени и в Рил 3/14.

Според класификацията на А. Давидов, в тази категория влизат: 1) Названия на съществителни от женски пол, производни от съответните имена за мъжки пол от същата основа [...] 2) Абстрактни имена, производни от качествени прилагателни.

Според тяхната семантика, имената с наставката *-ъни* са типични за *Nomina attributiva*, където качеството, свойството са изразени от мотивиращите прилагателни имена, при всичките думи (изключение прави думата *богъни*, мотивирана от съществителното *богъ*).

Общо взето, преобладава абстрактното значение на думите с морално-етичен характер.

Честотата им не е много висока и поради това, от 7 производни думи 5 имат дублети с наставките *-остъ* и *-ота*. Прави изключение образуването *поустъни*, което се използва 36 пъти в Рил 3/14. Тази висока честота се обяснява с тематиката на Повестта, в която голяма част от фабулата се развива в пустинята.

Глава II. Съществителни имена с абстрактно и конкретно значение

А. Имена от среден род

1. Съществителни имена със суфикс *-ниѐ*

Названията със суфикс *-ниѐ* образуват най-продуктивният и най-големият по обем тип както за имената, означаващи действия и резултати от действия, така и за цялата словообразователна система на съществителното име в българския книжовен език от XIV в.

Наставката *-ниѐ* е вторична, получена от свързването на продуктивния праславянски формант **-ъ* с елемент *-п-* от миналите страдателни причастия.

Повечето акционни имена се отнасят към абстрактната лексика, докато при резултативните има и названия с конкретно значение. Разглеждането им в общ раздел се свързва с факта, че част от образуванията имат идентични форми, които означават както действия, така и резултати от действия. Производните думи се разпределят в два основни морфологични подтипа, които представят разширени варианти на основния суфикс *-ниѐ*:

А. Съществителни имена с разширен суфикс *-ѐниѐ*;

Б. Съществителни имена с разширен суфикс *-аниѐ* (*-ѐаниѐ* след гласна), *-ѐниѐ*.

Наставката *-ниѐ* се присъединява директно към корена на глаголната основа само в малък брой деривати. Към тях се отнасят атематичният глагол *дати* и неговите префигирани производни *взздати*, *подати*, *прѣдати*, както и глаголите *прѣстати*, *пѣти*, *оунизити*. В Рил 3/14 те дават следните 6 производни: *вззданиѐ*, *поданиѐ*, *прѣданиѐ*, *прѣстаниѐ*, *пѣниѐ*, *оунизниѐ*.

В Рил 3/14 има 184 енокоренни съществителни с разширен вариант на основния суфикс –ение. Повечето от тях са образувани от глаголи с представки, които са характерни за глаголната система на българския книжовен език от XIV в. Самите производни от глаголна основа образуват словообразователни гнезда от идентични корени в мотивиращите основи, на които представките дават разнообразна гама от словообразователни и лексикални значения: промзшлєниє – сзмзшлєниє – оумзшлєниє; възходєниє – възсходєниє – исходєниє – прѣходєниє – сзходєниє и др.

Анализираните отглаголни съществителни със суфикс –ниє и неговия разширен вариант –єниє показват определено предпочитание към названията за действие, което в стилистичен план може да се свърже с наративния характер на повестта „Варлаам и Йоасаф“. Не липсват и омонимни облици – с акционен и с резултативно значение, срв. напр. явлєниє ‘явяване, появяване’ и ‘явление, нещо явно, очевидно’ или прѣданниє ‘предаване, предателство’ и ‘предание, традиция’. Резултативното значение ‘известие’ е засвидетелствувано в две производни думи, мотивирани от глаголи с различни представки: възвѣщєниє и извѣщєниє.

Сложните думи с вариант на наставката –ениє могат да бъдат резултат от транспозиция – от сложни глаголи (благодарити > благодарєниє) или да бъдат образувани по сложносуфиксалния способ – чрез композиция и деривация (от свързване на два компонента, без или със съединителна гласна + суфикс (благо + полоучєниє) или само чрез композиция с готов втори компонент (< бого + явлєниє). Общият брой на сложните думи в текста на повестта „Варлаам и Йоасаф“ е 15, като в един случай имаме префиксация – готов дериват с отрицателна представка не-: неблагодарєниє.

Вариантът на суфикс –ниє –аниє (-ганиє), -ѣниє е на второ място по продуктивност след разширения суфикс –ениє. С него са образувани 133 енокоренни думи и 19 сложни названия: вєсѣдованиє, благоговѣниє, благодарѣниє, благопрѣзѣваниє, благожѣаниє, блистаниє и др.

От 133 прости думи (симплекси), 51 (или 38%) са нарах legomena по отношение на Рилския препис на повестта, т.е. те са фиксирани в текста само с по една употреба.

Освен отделни думи с висока честота видѣниє (36), въздаганиє, (16) дѣганиє (17), исповѣданиє (17), писаниє (23), повелѣниє (39), дериватите със суфикс –аниє (-ганиє), -ѣниє имат малък брой словоупотреби в текста.

От общо 133 енокоренни думи на –аниє (-ганиє), –ѣниє в Рил 3/14, 50 производни (или 37%) са образувани от глаголи с представки: въздаганиє, въздѣганиє, въздрѣжаниє, прѣслоушаниє, прѣспѣганиє, прѣстаниє, прѣтзѣганиє, раздаганиє, раскаганиє, растоганиє, събрьаниє, съвъпрашаниє,

СЪБЪДЪНИЕ, СЪВЪЩАНИЕ, СЪДЪЛАНИЕ, СЪЗЪДАНИЕ, СЪКАЗАНИЕ, СЪКОНЪУАНИЕ, СЪМЪНЪНИЕ, СЪПИСАНИЕ, СЪТАСАНИЕ, СЪТАЖАНИЕ, ОУГОТОВАНИЕ, ОУКАЗАНИЕ, ОУПЪВАНИЕ, ОУРИСТАНИЕ.

Дериватите от глаголи с идентични основи, но с различни представки, получават различни словообразователни и лексикални значения:

взздавание 'отплата, възмездие' – продавание 'продаване, даване на нщ.' – раздавание 'раздаване, продаване';

исписание 'изображение, рисунка' – съписание 'съчинение, произведение; запис';

въпрашание 'питане' – съвъпрашание 'питане, обсъждане';

В повечето случаи мотивиращите глаголи са фиксирани в използваните лексикографски справочници.

От гледна точка на основното процесуално отношение, което формира значението, преобладават названията за действие (Nomina actionis). Съществуват и омонимни формации, в които е налице акционен и резултативен значение:

видение 1. 'виждане, гледане' 2. 'видение';

зрение 1. 'виждане, гледане' 2. 'зрение';

изповядване 1. 'изповядване' 2. 'изповед';

проповядване 1. 'проповядване' 2. 'проповед';

създаване 1. 'създаване' 2. 'създание' и др.

Като примери за образувания със значение на Nomina resultativa могат да се посочат: блистание 'блясък', въздавание 'отплата', дарование 'дар', здавание 'здание, постройка', достояние 'наследство, имущество', извѣстование 'известие', имение 'имот, имущество, имане, богатство', испписание 'изображение, рисунка', коньчание 'край, завършек', написание 'написание, нещо написано', писмена заповед', научивание 'начинание, начало, започване на нещо', обѣщание 'обещание', одѣвание 'облекло, дрехи', основание 'основа', писание, 'писмена заповед', 'Написаното от Бога върху каменните плочки на Мойсей' 'Свещеното писание'; привидение 'привидение'; повеление 'повеляние, заповед'; покование 'нещо изковано (украшение)', ржкописание 'запис, нещо записано', съписание 'писание, съчинение; запис, списък', сътажание 'имущество, собственост; придобивка', сѣвание 'посев, нещо засято, обикн. мн. ч. – посеви' и др.

Композитата с наставка –ание (-ѣание), –ение общо 19 на брой, представят само 12,7 % от всички 157 деривата: благоговение, благодарение, благопрѣзвѣвание, благожданение, веледѣвание, дълготръпение,

добродѣяниѣ, дѣторастѣлѣниѣ, зълѡбѣсованиѣ, зълѡдѣяниѣ, зълѡстраданиѣ, идоложрѣниѣ, любѡдѣяниѣ, мьздѡвѣзданиѣ, мжѣлѣганиѣ, прѣлюбѡдѣяниѣ, ржкописаниѣ, стоудѡдѣяниѣ, ҃арѡдѣяниѣ.

Анализирайки сложните думи според първия компонент излиза, че от 19 сложни названия 12 имат различен първи компонент, докато 3 са образувани с помощта на благо- и 3 с първа съставка зълѡ-. Останалите са с първи компонент: велѣ-, дълго-, добро-, дѣто-, зълѡ-, идоло, любо-, мьздо-, мжѣ-, прѣлюбо-, ржко-, стоудо-.

От структурно-морфологично гледище, най-често първият компонент е съществително (дѣти, зълѡ, идолѣ, любы, мьзда, мжжѣ, ржка, стоудѣ), следват прилагателни (благѣ, велии, дългѣ, добрѣ, зълѣ). Тези първи компоненти се присъединяват към вторите със съединителни гласни. При 18 думи тази гласна е -о-. Само в един случай съединителната гласна е -е- (велѣдѣяниѣ), но е възможно да имаме сравнителна степен за ср. род велѣ, използвана като наречие.

Ако обърнем внимание на втория компонент на тези композита, картината е много по-разнобразна. Преобладава съставката -дѣяниѣ (7), което свидетелствува за акционния характер на по-голямата част от сложните думи на -яниѣ.

2. Съществителни имена със суфикс –тиѣ

Наставката –тиѣ, типична за среден род, се формира още в праславянската епоха и нейното функционирането е свързано с това на наставката –ниѣ. Наставката –тиѣ следва –ниѣ в продуктивността на отглаголните съществителни.

В Рил 3/14 имаме 14 съществителни с наставка –тиѣ, 2 от които са сложни думи. Част от девербативните имена на -тиѣ са образувани от префигирани глаголи. Характерното за българския книжовен език от XIV в. увеличение на броя на мотивиращите глаголи с представки се наблюдава и в текста на рилския препис на Варлаам и Йоасаф.

3. Съществителни имена със суфикс –ниѣ

Тази наставка е много продуктивна за формиране на конкретни и абстрактни понятия главно при Nomina attributiva и Nomina collectiva от среден род.

С този словообразователен формант в Рил 3/14 са ексцерпирани 79 производни. Картината е доста разнообразна: имаме 39 енокоренни думи, от които 13 със събирателно значение и 40 композита.

Енокоренните производни са разделени на: 1. Названия, образувани от качествени прилагателни 2. Названия, образувани от производни качествени прилагателни с преобладаване на мотивиращи прилагателни, образувани с представка вѣз-. 3. Названия с мотивираща глаголна основа. 4. Названия с мотивираща основа от съществително 5. Префиксно-суфиксни формации.

Сложните думи представляват разнообразна картина, където се повтаря първи или втори компонент в различните образувания. Могат да се образуват по сложносуфиксалния способ – от сложни прилагателни + суфикс –иѐ, да бъдат резултат от транспозиция – от сложни глаголи, чрез композиция и деривация - от свързване на два компонента, без или със съединителна гласна + суфикс –иѐ, или само чрез композиция с готов втори компонент.

Този словообразователен тип е много продуктивен и дава предимно абстрактни названия, част от които имат терминологично значение.

Повече от 50% от всички деривати са сложни думи (40 от общо 79) и една голяма част са калки от гръцки. От тях над 20 са с мотивираща основа сложни прилагателни. В някои случаи можем да говорим за двустранна мотивация – от свързване на два компонента и суфиксация или от сложно прилагателно и суфикс –иѐ.

С наставка –иѐ са образувани 13 събирателни имена, които се отнасят към категорията *Nomina collectiva*. Мотивиращата основа е десубстантивна. Събирателните имена имат конкретно значение и представят названия на растения, предмети и живи същества. Те също се отнасят към еднокоренните производни, но се отделят по словообразователната си семантика.

4. Съществителни със суфикси –ѐство, –ѐствие

Наставката –ѐство с помощта на вторичен суфикс –иѐ образува разширена наставка –ѐствие, която дава паралелни образувания със същото словообразователно значение. В Рил 3/14 има 69 съществителни на –ѐство и 14 на –ѐствие.

С тези наставки се образуват единствено съществителни от среден род, които влизат в категорията на *Nomina Attributiva*. В морфологично-структурно отношение мотивиращите могат да бъдат съществителни, прилагателни и по-рядко глаголни основи.

Заедно със суфиксите –ѐникъ, –иѐ, –иѐ, тя е една от най-продуктивните наставки в Рил 3/14, както и в старобългарските паметници. Честотата на употреба на отделните думи на –ѐство, –ѐствие не е много висока: от 69 деривата с наставка –ѐство, 23 (почти 1/3) са *hарах logomena* за текста на Рил 3/14, т.е. имат само по една употреба.

Семантичните категории, които определяме са: 1. Производни съществителни с абстрактно значение (отвлечен признак, свойство, качество), към които се присъединяват и думи с вторично конкретно значение (за носители на определени черти). 2. Производни съществителни със значение звание, чин, професия, постоянно занимание 2.1. Производни съществителни от тази подгрупа с вторично

събирателно значение 3. Производни съществителни със значение на отвлечени наименования за действие.

От общо 69 думи с наставка -ѣство само 5 думи са композита, а при наставката -ѣствиѣ се среща само едно сложно образувание.

5. Съществителни със суфикс -ище

Типичен за образуване на Nomina loci, суфикс -ище е много продуктивен и за образуване на аугментативни имена, някои от които имат и пейоративно значение (Vaillant 1974: 427). В Рил 3/14 са ексцерпирани 15 съществителни с този суфикс и неговите разширени варианти -илище и -алище, 9 от които означават имена за места, 3 резултат от действие и 2 имат аугментативно значение.

6. Съществителни имена със суфикс -ло

С наставката -ло се образуват съществителни от среден род, които означават оръдия, средства на действие и се отнасят към Nomina instrumenti. Тя се характеризира с голяма продуктивност още в праславянски. Дериватите са мотивирани от глаголни основи.

В Рилския препис 3/14 имаме общо 10 съществителни с тази наставка и неговите разширени варианти: -ло(-сло), -ило, -ало. От тях към инструменталните названия се отнасят: забрало, зръцало, масло, мѣрило, свѣтило, стабило.

От анализа се изключват непрозрачните в структурно отношение от синхронна гледна точка образувания като крило, тѣло.

Б. Имена от женски род

1. Съществителни имена със суфикс -ость/- есть

С този суфикс се образуват абстрактни имена от ж.р. С нея (и с фонетичния ѝ вариант -ѣсть) се образуват 29 съществителни със значение на качество или свойство, което е детерминирано обикновено от мотивиращото прилагателно (качествено или относително-качествено). С вариант -есть са образувани само 3 съществителни.

Както отбелязват изследователите “някои от абстрактните съществителни на -ость се употребяват в старобългарските паметници успоредно със своите синоними – съществителни на -ота”. В Рил 3/14 такава успоредна употреба се наблюдава само в 2 двойки.

2. Съществителни имена със суфикс –ота, -ета

С наставката –ота в превода на повестта Варлаам и Йоасаф откриваме 18 производни думи: 16 са мотивирани от прилагателни, 2 – от съществителни. С варианта –ета на тази наставка се откриват 3 производни думи, получени от прилагателни.

Между дериватите, произведени с този суфикс, има само едно префиксно образувание – нечистота и само една дума, която означава лице – сирота.

Образуванията с този суфикс носят значение на качество, свойство (Nomina attributiva).

3. Съществителни имена със суфикс –ина (-отина)

Тази наставка е една от най-продуктивните в старобългарски за образуване на съществителни от женски род. В Рил 3/14 честотата на дериватите, образувани с нея е доста ниска, с изключение на думата истина, която има 136 употреби.

В Рил 3/14 има 12 съществителни с наставка –ина, 2 от които с разширен вариант на наставката –отина.

Като следваме семантичната класификацията на А. Давидов, можем да разделим производните думи в следните групи:

а) Абстрактни съществителни за означаване на качества и свойства, които се отнасят към Nomina attributiva или названия на местности.

б) съществителни с конкретно значение – обикновено за означаване на продукти, получавани от животни или хора

в) Съществителни, които имат същото или близко до мотивиращата дума значение– название за означаване на място.

4. Съществителни със суфикси –нь, –снь, –знь

Суфиксите –нь, –снь, –знь създават думи от женски род по i- основи, като се присъединяват предимно към глаголни основи.

В Рил 3/14 има общо 11 производни думи, от които 3 на –нь (брань, дань, грътань), 3 на –снь (баснь, баснь, пѣснь) и 5 на –знь (болѣзнь, богазнь, жизнь, кззнь, пригазнь).

От гледна точка на семантиката производните на –нь, –снь, –знь представят действие или резултат от действие, определено от глагола, към който тези наставки се присъединяват.

5. Съществителни имена със суфикс -ъба, -оба

Тази наставка, макар че не е засвидетелствана с голям брой производни думи в Рил 3/14, е много интересна от гледна точка на връзките с други наставки. Производните думи на -ъба, -оба са само от женски род.

Тези означават главно действие (процес или състояние) и резултат от действие, но може да идентифицират и названия с конкретно или с абстрактно значение.

Дериватите на -ъба се конкурират с абстрактните съществителни на -ь, -ниѣ, -тва.

В Рил 3/14 има 9 съществителни, които попадат в тази група: 7 със суфикс -ъба и 2 със суфикс -оба, които са характерни и за старобългарския канон.

6. Съществителни имена със суфикс -тва

Суфиксът -тва се присъединява само към глаголни основи. Получените нови образувания са от женски род. В повестта не са регистрирани много деривати с този суфикс (само 8), тъй като той е престанал да бъде продуктивен още в праславянския период. Те се образуват от коренни глаголи и от глаголи от IV-то спрежение с основа на -и-.

В ръкописа на повестта Варлаам и Йоасаф намиране само една сложна дума с тази наставка – богожрътва. Тя е формирана от първи компонент съществителното богъ + съединителна гласна о + готовия компонент жрътва. Композитумът не е включен в нито един от речниците, използвани от нас за съпоставка.

От гледна точка на семантиката производните с наставка -тва носят значението на действие, резултат от действие или средство за действие. В редки случаи, по изключение, може да се отчете и вторично значение: жатва – “време на действието, период през който се извършва действието по глагола жати”; селитва – място, в което се извършва действието, означено с глагола селити.

7. Конверсиални образувания от женски род

В тази група влизат лексеми, които са образувани без суфикси, с морфологичен елемент за женски род, при преминаването на словообразователната основа от една граматична категория в друга (в тези случаи от глагол в съществително име). В Рил 3/14 женският род е представен от думи с морфологичен завършек -а, -ѡ, -ь. От 44 конверсиални образувания от женски род (броят им е само приблизителен, тъй като е трудно да се определи винаги коя дума е първична), 30 са с морфологичен елемент – а, 9 с морфологичен елемент -ѡ и 5 окончават на -ь.

От гледна точка на словообразователните категории, те принадлежат към категориите *Nomina actionis et resultativa*, които могат да бъдат конкретни и абстрактни названия, *Nomina instrumenti*, *Nomina loci*.

От 30 лексеми с морфологичен елемент -а, 13 са *hарах legomena* по отношение на Рил3/14 и по принцип всички тези лексеми показват много ниска честота. Ниска честота имат и лексемите на -ра, 2 от които са *hарах legomena* (от общо 9). Картината е различна при думите с морфологичен елемент -ь, които имат по-висока честота на употреба.

В Рил 3/14 конверсиалните образувания допълват разнообразието от изразни средства и в някои случаи те се конкурират с производни с наставка -ниѐ.

В. Имена от мъжки род

1. Съществителни имена със суфикс -ккз (-тккз)

В Рил 3/14 има само 4 думи с този суфикс. В повечето случаи в им. и вин. п. ед.ч. наставката се явява във вариант -оккз (с изясняване на силната ерова гласна). От гледна точка на значението, думите със суфикса -ккз означават действие и резултат от глаголното действие или конкретен предмет, който също има резултативно значение.

2. Конверсиални образувания от мъжки род

В Рил 3/14 има 37 конверсиални образувания от мъжки род, които принадлежат към няколко словообразователни категории: *Nomina agentis*, *Nomina actionis et resultativa*), *Nomina instrumenti*, *Nomina loci*. При част от названията се наблюдават стари редувания на коренните гласни, наследени от праславянски и старобългарски като напр.: *є-о*, *ь-о* , *з-оу*; *ы-о* и др.

При анализирани думи не винаги може да се определи със сигурност дали са получени от глаголна основа чрез конверсия или са първични стари образувания (срв. напр. *слѣдз* – *слѣдѣти*, глаголз – глаголати). Необходимо е да се отчитат и немалкия брой глаголи, образувани от имена, напр. от III спрежение с наставка -ѣ (-а -) като *рѣзѣумз* > *рѣзѣумѣти*, *оѣдѣз* > *оѣдѣати* или от IV спр. *вѣждз* > *вѣждѣти*, *врѣдз* > *врѣдѣти*, *помзислз* > *помзислѣти*, *промзислз* > *промзислѣти* и др. (Добрев 1991: 275, 280).

Глава III. Конкуренция на суфиксите при словообразователните синоними

Синонимните словообразователни двойки показват конкуренцията между словообразователните модели, както и суфиксите, които са включени в най-голям брой двойки, т.е. проявяват най-голяма активност в рамките на словообразователната система на съществителните имена в повестта „Варлаам и Йоасаф“. От друга страна, посочените статистическите данни за словоупотребите на отделните варианти в двойката дават възможност да се установи участието им и на лексикално равнище в езика на превода на произведението, отразен в среднобългарския препис Рил 3/14. Предпочитанието на един от двата варианта

показва и някои жанрово-стилистични особености. Част от употребените синоними вероятно се дължат на наративния жанр на повестта, а други – на развитието на книжовния език, който дава и новообразувания.

В Рил 3/14 се откриват 97 синонимни редове, от които 87 двойки, 9 тройни и в един случай – четворен синонимен ред. Всички те отразяват конкуренция между различните словообразователни модели и могат да се категоризират в 8 по-големи суфиксни групи.

Най-голямата група е представена от суфикса -ениѣ/ѣениѣ с 29 словообразователни синонимни двойки. В 6 случая те се конкурират с производни със суфикса -ѣство (21% от двойките), в 2 случая – с наставка -тиѣ, в 2 с -тва и също в 2 – с форманта -остѣ, който сам по себе си представя една от суфиксалните групи, с висока конкурентна способност. Втората по-голяма група е със суфикса -аниѣ/-ѣниѣ с 15 двойки, от които 4 се конкурират с -ѣство/-ѣствиѣ.

Не е случайно, че най-големите групи със суфиксите – ениѣ/ѣениѣ и -аниѣ/-ѣниѣ се конкурират с дериватите от суфикс -ѣство, тъй като третата най-продуктивна група е представена точно от тази наставка (11 двойки с основен суфикс -ѣство). Интерес представляват и тричленните словообразователни синонимни редове, които са общо 9 на брой, както и един четиричленен синонимен ред. И тук като първи член преобладават дериватите с наставка - ениѣ :

вѣзшьѣениѣ – вѣзшьѣство – вѣзшьѣба;

зѣвзьѣениѣ – зѣвзьѣтиѣ – зѣвзьѣтъ;

молѣниѣ – молѣба – молитѣба;

коньѣаниѣ – коньѣць – коньѣина;

окаѣниѣ – окаѣньѣствиѣ – окаѣньѣство;

пощениѣ – постѣ – постѣниѣѣство;

вѣлиѣѣство – вѣлиѣѣствиѣ – вѣлиѣѣниѣ;

благостѣ – благодѣтъ – благостѣниѣ;

житиѣ – жиѣнь – жиѣотѣ

сѣлѣниѣ – сѣлище – сѣло – сѣлитѣба;

По-специално внимание трябва да обърнем на синонимните редове житиѣ (127) – жиѣнь (62) – жиѣотѣ (34); коньѣаниѣ (2) – коньѣць (52) – коньѣина (5). В изследванията на преславската редакция на богослужебните книги част от тези словообразователни синоними образуват и лексикални двойки, в които са групирани лексемите от първоначалния Кирилометодиев превод на евангелието и вариантите от по-късната му преславска редакция: жиѣотѣ – житиѣ, жиѣотѣ – жиѣнь, както и коньѣина– коньѣць. В наративния

текст на повестта, определяна от някои изследователи и като *житие*, по-високата фреквентност на житие (127) – *жизнь* (62) и *комъць* (52) е в полза на преславските варианти, но това е отражение и на разнообразието в лексиката на средновековната литература. На лексикално равнище кирило-методиевските и преславските варианти (доколкото са запазени) имат успоредна употреба, но с по-висока честота при кирило-методиевската лексика, както показват данните от Словоуказателя на Рил3/14: **жрътва(19) – трѣба (1)**: и *жрътвы* имъ и *трѣбы* принесшъ· явѣ юкв бѣсомъ· иже въ коумиры възсѣлшимъ са 219а; В съотношението **трѣбище (6) – олтарь (2)** латинската заемка от Кирило-Методиевия език вероятно е считана за архаизъм. Употребата на **жрътва** ‘жертва’ (19) – **трѣбище** ‘езически храм’(6), които не са синонимни образувания, но се откриват в един и същ контекст, е свидетелство за тази гъвкава лексикална норма на среднобългарския книжовен език: не трѣбоуѣтъ жрътвы ни трѣбища ни възсѣхъ видимыхъ· възси же тѣго трѣбоуѣтъ· 174а.

Тези лексикални двойки показват и богата синонимия и разнообразието в езика и стила на среднобългарския текст на произведението. Можем да отбележим обаче, че кирило-методиевските лексеми, освен че имат много по-висока фреквентност в сравнение с характерните преславизми, се употребяват самостоятелно като единствена алтернатива на определени значения, напр. среща се само прилагателното *шоѣи* (без *лѣвъ*), само *брань* (23) без *рать*, (но *ратьникъ* 1х), само *женихъ* без *женаи* са и др. Без да правим категорични изводи, можем да отбележим, че среднобългарският препис представя един преводен текст, който се основава на предпочитание към кирило-методиевата лексика и толерантност към част от наследените преславизми (възможно от използване на първоначалния превод при редактиране или нов превод).

От друга страна, анализът на словообразователните синоними потвърждава резултатите от изследването на словообразователни модели по продуктивност като на първо място с най-голям брой производни (365 или 24 % от общо 1502) са морфологичните подтипове на суфикс *-ниѣ*: *-ениѣ*/*-ѣниѣ*, *-аниѣ*/*-ѣниѣ*. Варирането на наставките отразява тенденциите в развитието на словообразователния процес по посока на обогатяване на езика на текста на повестта „Варлаам и Йоасаф“ и преди всичко доминирането на книжовните форманти – в границите на акционните и резултативните названия.

Заклучение

В заключението се резюмират резултатите от анализа на словообразователните модели при съществителните имена в поестта „Варлаам и Йоасаф“ по ръкопис № 3/14 (PM) от 60-те години на XIV в. Този среднобългарският препис не е бил предмет на проучване в лексикален и словообразователен аспект. Направената първа класификация на избрания тип лексика по суфиксален признак поставя началото на по-нататъшно изследване на други морфологични категории. Със своите жанрово-стилистични и тематични особености изследваното произведение дава възможност за установяване на различни по тип словообразователни модели, характерни за българския книжовен език от XIV в. От друга страна, в него се откриват новообразувания, редки думи и хапакси, запазени прабългаризми и непеведени гръцки думи, както и специфични антропоними, етноними и топоними. Ексерпираният материал – 1502 съществителни имена е лематизиран в Словоуказател (със сигнатурите на всички словоупотреби), в него са представени и връзките му с известни лексикографски източници. Изработен е и Обратен речник. Класификацията по суфикси, съпоставена с данните за словообразователни модели в старобългарските ръкописи, показва приемственост по отношение на по-старата традиция и в областта на словообразуването. Различията се отнасят до степента на продуктивност на отделните форманти, отмирането на едни и засилената функционалност на други в езика на среднобългарския препис от XIV в. Общо в Рил 3/14 присъстват 22 суфикса с различна степен на продуктивност.

Основният метод на изследване е комплексен – синхронен анализ, съчетан със сравнения в диахронен план.

Анализираните съществителни имена са разпределени в категориите *Имена за лица и други названия* и *Имена с конкретно и абстрактно значение*. Резултатите от изследването могат да се систематизират в следните изводи:

I. Категория *Имена за лица и други названия*

A. При *имената за мъжки род* с най-висока продуктивност се отличава **суфикс -ъникъ**, който има мотивиращи основи от 4 морфологични категории: съществителни, прилагателни, глаголи и страдателни причастия и дава 73 формации (69 за лица и 4 – други названия). От тези 73 деривата - 42 са засвидетелствани в КСП. Сравнително голям брой – 31 производни (или 42%), не се срещат в старобългарския канон, но според лексикографски източници присъстват в преславски преводи и други по-късни произведения на средновековната славянска книжнина.

Словообразователни единици от тази наставка свързват преписа на „Варлаам и Йоасаф“ от XIV в. от една страна с традицията на КСП и старобългарските оригинални и преводни творби, а от друга страна

разширяват значително представата ни за деривационните възможности на наставката –ъникъ (-еникъ) в среднобългарския книжовен език. Тя се характеризира със сравнително малък брой композита – 10 (13%).

Суфикс -ъць е на второ място по продуктивност при *Имената за лица* с 50 образувания, 22 от които са композита (или 44% от общия им брой). Той характеризира названията за лица предимно от словообразователните категории *Nomina agentis* (мотивирани от глаголни основи) и *Nomina attributiva* (мотивирани от прилагателни и причастия).

Суфикс –тель е представен с 39 производни. Той е най-продуктивният суфикс за производство на агентивни съществителни имена, тъй като се присъединява изключително към вербални основи. Материалът, представен в среднобългарския препис Рил 3/14 показва, че в текста на повестта Варлаам и Йоасаф най-малко се използват формации със суфикс –тель, присъединен към коренни глаголи, които още в старобългарските паметници са били непродуктивни, докато словообразователните подтипове на –атель и –натель, и още повече на –итель (който представя 61% от общия брой производни) показват по-висока продуктивност. В изследвания препис са отбелязани само 4 сложни думи (благо дѣтель, въседръжителъ, идолослужителъ, миродръжителъ), които са 10% от общия брой за този словообразователен тип.

По-слабо са представени имената за лица от мъжки род с **форманти: –ъца -ица** (6); **–арь** (4), **–иць** (3) и с по-голям брой по тематични и жанрови причини имената за народностна принадлежност, принадлежност към населено място или обществена група: **–инъ / –анинъ – ѳанинъ** (14) срещу само 8 имена за старобългарския канон.

Отбелязани са и 13 непродуктивни суфикса с общо 27 образувания, които са били непродуктивни и за старобългарския период като **–ъ (*–јъ), –ни, –ъни, –а, –зика, –зиръ, –оуъ, –хъ** и др. Те са само 1,8 % от всички изследвани названия.

Б. Имена за лица (и други названия) от женски род общо 28 на брой са представени със **суфикс –ица** и техните разширени варианти **–ъница** и **–ильница**. С тази наставка са образувани две терминологичните названия с богословска семантика: **богородица** и **троица**. Имената за лица от женски род са 9 или 32%. Преобладават други названия, които означават конкретни понятия, с мотивиращи основи от различни морфологични категории.

Интерес за Рил3/14 представлява образуването **ржъница** “железна верига, окови” с една употреба, която е регистрирана само в Мк по сръбски препис пак на повестта “Варлаам и Йоасаф”, но от XVI в.

Непродуктивна както за старобългарски (9 названия за всички паметници), така и за Рил3/14 (7 формации) е **наставката -ъни**. Тук производни думи, незасвидетелствани в старобългарския канон са само богъни и твърдъни.

В изследвания материал се открива един дериват за **лице от женски род с наставка -ка** – християнзка – паралелно образуване към християнинъ. Както показват проучванията върху Станиславовия пролог, а също и сведенията по СДРЯ и Мк, като суфикс на имена за лица от ж.р. той се развива по-късно – вероятно от XIII в. нататък.

II. При Имената с конкретно и абстрактно значение най-продуктивната и с най-голям брой производни е наставка -ниѣ и разширените ѝ варианти -ѣниѣ и -аниѣ (-ганиѣ), -ѣниѣ.

A. Това са *имената от среден род*, означаващи действия и резултати от действия с общ брой деривати 365. Те представляват 24% от целия фонд на изследваните тук словообразователни единици. Преобладават образувания от глаголи с представки, което като резултат, наред с високата продуктивност на суфикса, е в синхрон с тенденциите в развитието на словообразователната система на съществителното име в българския книжовен език от XIV в. На тези тенденции е подчинен и изводът, че сложните думи не са характерни за **суфикс -ниѣ** и неговите разширени варианти. Композитата за целия словообразователен тип са 34 на брой и съставляват едва 9,34% .

За да завършим с отглаголните образувания, ще споменем другия тип с наставка **-тиѣ**, който произвежда макар и немногобройни (общо 14 формации с 2 композита), 6 от които са нови названия от среден род, отсъстващи в старобългарския канон. Някои от тях като *свѣздоучстиѣ* са характерни само за поевстта „Варлаам и Йоасаф“.

Много продуктивен словообразователен модел представят и дериватите със **суфикс -ниѣ**. От 79 формации 39 са симплекси с атрибутивна и колективна семантика, а останалите 40 производни (50,6%) са сложни, предимно абстрактни названия, част от които имат терминологично значение.

Наставката -ѣство се използва при формирането на 69 производни думи. Заедно със суфиксите **-ниѣ**, **-ниѣ**, **-ъникъ**, **-ъць**, **-тель** тя е една от най-продуктивните в Рил 3/14, както и в старобългарските паметници, където са засвидетелствани 130 производни с този формант. В Рил 3/14 имаме само 14 производни със **сложния суфикс-ѣствиѣ**. Съотношението между двете наставки 69:14 показва предпочитанието на среднобългарския преводач към образувания със суфикс **-ѣство**, които са около 4 пъти повече от тези с наставка **-ѣствиѣ**. Производните думи с наставка **-ѣство** се оказват продуктивни и при образуването на глаголи с наставка **-(ѣств)овати**, които се намират и в Рил 3/14. Сложните думи не са

характерни за дериватите със **суфикс -ѣство** и **-ѣствие**. От общо 69 с наставка **-ѣство** само 5 думи са композита, а при наставката **-ѣствие** се среща само едно сложно образувание.

В Рил 3/14 са ексцерпирани 15 съществителни със **суфикс -ице**, повечето с локативна семантика и 10 съществителни със **суфикс -ло**, който се използва рядко и е непродуктивен за образувание на Nomina actionis.

Б. Имената от женски род включват суфикси, които не са с висока продуктивност: **-остъ** и фонетичния му вариант **-ѣсть** (29), **-ота**, **-ета** (21), **-ина**, с разширен вариант на наставката **-отина** (12), **-нь**, **-снь**, **-знь** (11), **-ѣа**, **-оба** (9), **-тва** (8).

Конверсиалните образувания от женски род, оформени с морфологични завършци **-а**, **-я**, **-ъ** са приблизително 46. Те са отглаголни названия, които идват от коренни глаголи или от глаголи от IV спр. с основна гласна **-и**.

В. В тази категория за **мъжки род** е отбелязан суфикса **-ѣкъ** (**-тѣкъ**), означаващ действие и резултат от глаголното действие или конкретен предмет, който също има резултативно значение. Той е слабо продуктивен в старобългарски и в други славянски езици. В Рил 3/14 има само 4 производни с този суфикс, които се срещат освен в старобългарския канон и в апостолския текст и в словата на Климент Охридски, в Богословието и Шестоднева на Йоан Екзарх.

По пътя на конверсията, оформени с **морфологичен елемент за мъжки род -ѣ** тук са представени 37 думи. При анализа не винаги може да се определи със сигурност дали са получени от глаголна основа чрез конверсия или са първични стари образувания. Те принадлежат към няколко словообразователни категории: Nomina agentis, Nomina actionis et resultativa, Nomina instrumenti, Nomina loci.

III. Конкуренция на суфиксите при словообразователните синоними

Употребата на членовете на синонимните двойки показва конкуренцията между словообразователните модели, както и суфиксите, които проявяват най-голяма активност в рамките на словообразователната система на съществителните имена в повестта „Варлаам и Йоасаф“. Тази конкуренция е част от общите тенденции в развитието на българския книжовен език от XIV в. на словообразователна основа. Предпочитанието на един от двата варианта показва и някои жанрово-стилистични особености. Някои от употребените синоними вероятно се дължат на наративния стил на повестта, а други – на развитието на книжовния език, който дава и новообразувания. В направената таблица за Рил 3/14 отбелязваме 97 синонимни редове, от които 87 двойки, 9 тройни и в един случай – четворен синонимен ред (Вж. и Приложение № 5). Най-голямата група е представена от суфикса –

ение/ѳение с 29 словообразователни синонимни двойки. Втората по-голяма група е със суфикса -лни/-ѳни с 15 двойки, от които 4 се конкурират с -ство/-стви. Третата най-продуктивна група е представена от наставката -ство (11 двойки). Анализът на словообразователните синоними потвърждава резултатите от изследването на словообразователните модели по продуктивност като на първо място с най-голям брой производни (365 или 24 % от общо 1502) са морфологичните подтипове на суфикс -ни: -ени/-ѳени, -лни/-ѳни. Варирането на наставките отразява тенденциите в развитието на словообразователния процес по посока на обогатяване на езика на текста на поведста „Варлаам и Йоасаф“ и преди всичко доминирането на книжовните форманти – в границите на акционните и резултативните названия.

Дисертационният труд съдържа 11 приложения, които представят различни страни от изследването и илюстрират характерната лексика при съществителните имена от среднобългарския препис, допълват представата ни за връзката му със старобългарските паметници. На първо място чрез Словоуказателя е представена цялостна картина на всички лексеми, които освен в Рил3/14 присъстват и в речниците на старобългарските паметници, речниците и индексите към изданията на Климент Охридски, Богословието и Шестоднева на Йоан Екзарх, Симеоновия сборник, съчинението на Презвитер Козма и по-късни паметници в лексиконите на Миклошич и Срезневски. Освен него имаме Азбучен списък на лексемите, които не се срещат в старобългарския канон (Приложение № 8), който показва, че лексемите отсъстващи в КСП, характерни за Рил 3/14 са 382 или 25% от общия брой анализирани съществителни. Останалите 1120 леми представят лексика, която битува и в паметниците от старобългарския канон и в други преводни и оригинални произведения. Те са 75 % от цялата лексикална и словообразователна система на съществителните имена, използвани в поведста „Варлаам и Йоасаф“. От тях 27 са хапакси, които не се откриват в използваните за сравнение лексикографски източници.

Що се отнася до сложните думи в целия текст те са 138 или 9 % за всички изследвани форманти от общо 1502 словообразователни единици. С най-висок процент и с най-голям брой те са при формациите със суфикс -и (40=50,6%) и суфикс -ць (22=44%). Според данните от приложенията в старобългарския канон се употребяват само 56 композита, които са общи с „Варлаам и Йоасаф“ или 41%. Ако спазим принципа за отделяне на композитата, при които липсват старобългарски паметници, ще получим 82 сложни формации (59%), характерни за Рил3/14 и разбира се, според речниците към тях, ще добием представа за съвместното им битуване в преславски и други по-късни произведения, а също и за хапаксите. Това говори и в полза на тенденцията за увеличаване на сложните думи в новите преводи от XIV в.

Показателни за лексикалната характеристика на изследваното произведение са и Приложение № 9 и № 10 – „Думи от прабългарски произход“ и „Азбучен списък на непереведени гръцки думи“ в ръкопис № 3/14 (РМ)“. Лексемите от гръцки произход (43) са свързани и с терминологичната и с обиходната лексика. Между тях има и отделни хапакси, свързани тематично с обекта на изследване. Присъствието на 10 прабългаризми, между които и едно образуване с наставката -ѷни (кѷзмьѷни), се среща рядко в преводни произведения, създадени през XIV в. Както е известно те са разпространени изключително в паметници от цар-Симеоновата епоха и се отнасят към непродуктивните модели за XIV в. т.е. можем да предположим, че е възможно прабългаризмите да са привнесени от евентуален първоначален преславски превод на повестта. Показателна тук е и съвместната употреба на коѷмирѷ (23х) и гръцката заемка идолѷ (20х). И накрая, в изследвания среднобългарски текст на „Варлаам и Йоасаф“ се открива богата сбирка от 82 антропонима, етнонима и топонима, свързани с тематиката, стила и съдържанието на преводното произведение. А самият стил не е лишен и от архаизми, от редки думи и хапакси, неотбелязани в лексикографските наръчници (срв. Приложение №7). В заключение, словообразователната и лексикална характеристика на среднобългарския препис № 3/14 от РМ показват пряка връзка с изказаните предположения за старобългарски превод на повестта и съществуването на основна преработка или нов български превод на текста, осъществен вероятно през XIV в.

Научни приноси на дисертационния труд

1. Дисертацията е първото изследване на системата от словообразователни типове при съществителните имена в текста на повестта „Варлаам и Йоасаф“ по рилския препис № 3/14, датиран от 60-те години на XIV в. Досега този препис не е бил обект на лингвистичен анализ.
2. Направена е класифиция на словообразователните модели въз основа на тяхното функциониране и са изведени изводи за тяхната продуктивност. Отчетена е конкуренцията на суфиксите чрез двойките словообразователни синоними, които обогатяват стилно-езиковите особености на произведението
3. Изследването има комплексен характер – синхронният анализ е съчетан със съпоставки в диахронен план на фона на класическите старобългарски паметници, а отчетения висок процент на използваната старобългарска лексика показва тясната връзка с предходната традиция.
4. Дисертационният труд обогатява представата ни за лексикалния фонд на българския книжовен език от XIV в., и в частност за специфичните лексикални групи и словообразователни модели, които са характерни за наративния жанр, който е представен в текста на повестта „Варлаам и Йоасаф“
5. Изготвеният Словоуказател, както и Обратният речник дават материал за бъдещи изследвания в областта на историческата лексикология и словообразуване, а отчетеното разпространение на лексикалните единици в речници и индекси на преславски и по-късно създадени произведения, допълва тези възможности с данни за историята на текста.
6. От останалите приложения, които характеризират лексикалната система на среднобългарския ръкопис Рил3/14 заслужава внимание „Азбучният списък на лексемите, които не се срещат в старобългарския канон“, който определя специфичната лексика за изследвания среднобългарски препис. Изнесени са и хапаките, които засега не се откриват в използваните речници, както и непреведените гръцки думи, наред с антропонимите, етнотимите и топонимите, свързани с тематиката на произведението.
7. Направената словообразователна характеристика на среднобългарския препис на повестта „Варлаам и Йоасаф“ го свързва с определени тенденции в развитието на словообразователната система на съществителното име в българския книжовен език от XIV в. като доминирането на дериватите с форманта – *ниѣ*. преобладаването на мотивиращи глаголни основи с представки, увеличаване броя на композитата (най-продуктивните от които са с I компонент *благо-*).

Списък на съкращенията, използвани в автореферата

Бог – Des hl. Johannes von Damaskus Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes. Herausgegeben von L i n d a S a d n i k. 4 Band. Index und rückläufiges Wörterverzeichnis zusammengestellt von R. Aitzetmüller. – Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. T. XVII (V, 4). Freiburg i. Br., 1983.

Клим – Х р и с т о в а, И. Речник на словата на Климент Охридски. София, 1994

ПрК – Д а в и д о в, А. Речник – индекс на Презвитер Козма. София, БАН, 1976.

Сим – С. Б о г д а н о в а, В. В ъ л ч а н о в, Ц. Д о с е в а, С. И в а н о в а, Цв. Р а л е в а, В. Х р и с т о в а, П. Я н е в а. Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.) в три тома. Т. 2. Речник – индекс. С., БАН, 1993.

СР – Старобългарски речник. Т. I. А–Н; Т. II. 0–У. Отговорен редактор чл.-кор. проф. Д. И в а н о в а - М и р ч е в а. С., 1999; 2009.

Ср – С р е з н е в с к и й, И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка. I–III, 1893, 1895, 1903. Фототипно изд. М., 1958.

СС – Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Под редакцией Р. М. Ц е й т л и н, Р. В е ч е р к и и Э. Б л а г о в о й. М., 1994.

Ш – A i t z e t m ü l l e r, R. Das Hexameron des Exarchen Johannes. T. VII. – Editiones monumentorum slavicae veteris dialecti. Graz – Austria, 1975.

Мк – M i k l o s i c h F. Lexikon palaeoslovenico-graeco-latinum. 2. Neudruck der Ausgabe. Wien, 1862 – 1865. Scientia Verlag Aalen, 1977.

SJS – S l o v n i k jazyka staroslověnského. Praha, 1958 – 1997.

Списък на публикациите

К а м у л я, М. Съществителни имена със суфикс -ъникъ (-еникъ) в поестта „Варлаам и Йоасаф“ по среднобългарския препис РМ 3/14 от втората половина на XIV в. – *Palaeobulgarica*, XLI, 2017, 2, 46-57.

К а м у л я, М. Съкращенията в рилския препис на поестта „Варлаам и Йоасаф“. – *Palaeobulgarica*, XXVI, 2002, 1, 33-72.

R i b a r o v, K., M. C a m u g l i a. Incorporation of Old-Church Slavonic Card Files into a Corpus – *Scripta & E-scripta*, 1/2003.

C a m u g l i a, G., M. C a m u g l i a, K. R i b a r o v. Computer Processing of a Clopen Language: Old Church Slavonic – *Linguistica Computazionale*, Volume XVI-XVII, Special Issue, Pisa-Roma, 2003.

D o b r e v a, M., M. C a m u g l i a. Comparative study of the Lexical and Ortographic Variety in the Medieval Slavonic Psalter – *Proceedings ALLC/ACH*, 2000.

R i b a r o v, K., M. C a m u g l i a. OCS in Codes – Computational Approaches to the Study of Early and Modern Slavic Languages and Texts OCS in Codes – Computational Approaches to the Study of Early and Modern Slavic Languages and Texts, Pomorie, Bulgaria, 2003.